ζώων και φυτών, γενικοί γεωγραφικοί και τοπογραφικοί όροι και οι λέξεις για αφηρημένες ιδέες. Η τουρκική επίδραση ασκήθηκε μέσα από τις πόλεις και όχι στην αγροτική ύπαιθρο, όπως έγινε με τη σλαβική επίδραση, ή στα ορεινά βοσκοτόπια, όπως έγινε με την επίδραση των Βλάχων.

Στα κείμενα της εποχής αυτής — όχι όμως στα ποιητικά, που πλησιάζουν πιο κοντά στη ζωντανή γλώσσα — πρωτοσυναντάμε γλωσσικά μεταφραστικά δάνεια, δηλ. την προσαρμογή ελληνικών λέξεων είτε στη λαϊκή είτε στη λόγια μορφή τους, ώστε να καλύψουν ολόκληρο το σημασιολογικό πεδίο μιας ξένης λέξης — συνηθέστερα γαλλικής — ενώ προηγουμένως κάλυπταν μόνο ένα μέρος της σημασίας της. Συναντάμε επίσης σχηματισμούς νέων ελληνικών λέξεων με σύνθεση ή με παραγωγή ειδικά ως μεταφράσεις ξένων λέξεων. Παραδείγματα για το πρώτο φαινόμενο είναι η λέξη *ἔκφρασις* (expression) και η φράση *ἐξασκεῖ ἐπιρροήν* (il exerce une influence) και για το δεύτερο η λέξη *ἐγκυκλοπαιδεία* (encyclopèdie). Αυτά τα μεταφραστικά δάνεια αποτελούν τμήμα της προσαρμογής της ελληνικής γλώσσας στον τρόπο σκέψης και έκφρασης του Διαφωτισμού και συχνά πρωτοπαρουσιάζονται στα γραπτά των Ελλήνων διανοουμένων από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.[25] Η δεύτερη διαδικασία έχει μια μοναδική άποψη για τα Ελληνικά, εφόσον η νεοελληνική επιστημονική ορολογία αποτελείται κυρίως από σύνθετα που σχηματίστηκαν από ελληνικά λεξιλογικά στοιχεία, τα οποία σχεδιάστηκαν να αντιστοιχούν σε γαλλικές ή αγγλικές σύνθετες λέξεις που με τη σειρά τους σχηματίστηκαν από ελληνικά στοιχεία. Αυτό σημαίνει πως πάρα πολλές ελληνικές σύνθετες λέξεις πρωτοσχηματίστηκαν σε ξένες γλώσσες. Μια παρόμοια περίπτωση έχουμε και σε σχέση με τις κινέζικες σύνθετες λέξεις που πρωτοσυναντάμε στα Ιαπωνικά. Το ζήτημα των μεταφραστικών δανείων και των ελληνικών λέξεων με ξένη προέλευση θα το εξετάσουμε διεξοδικά όταν θα μιλήσουμε για το λεξιλόγιο της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας.

[25] Πβ. Henderson (1971), ιδιαίτερα 1-52, Camariano - Cioran (1974) σποραδικά. Για τη γαλλική επίδραση πβ. ιδίως Contosopoulos (1978).

6 Η ανάπτυξη της εθνικής γλώσσας[1]

Στον ύστερο μεσαίωνα και στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας η κοινή ομιλουμένη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξακολουθούσε να επιβιώνει, αλλά είχε όλο και πιο πολύ την τάση να διαφοροποιείται τοπικά. Φτώχυνε σε αφηρημένους όρους και δεν ήταν κατάλληλη για να χρησιμεύσει ως μέσο ανώτερης παιδείας. Οι ελληνικές ανώτερες τάξεις της Κωνσταντινούπολης και των άλλων πόλεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και η Ορθόδοξη εκκλησία χρησιμοποιούσαν για όλους τους επίσημους και λογοτεχνικούς τους σκοπούς την παραδοσιακή λόγια γλώσσα, που στην ουσία ήταν η μεταγενέστερη αττικίζουσα κοινή. Νέες λογοτεχνικές γλώσσες, βασισμένες στις διαλέκτους ιδιαίτερων περιοχών αλλά επηρεασμένες ισχυρά από την κοινή ομιλουμένη άρχισαν να διαμορφώνονται σε μέρη του ελληνικού κόσμου όπου οι συνθήκες ευνοούσαν μια δραστήρια πολιτιστική ζωή. Η μόνη από αυτές που έφτασε σε κάποιο βαθμό ωριμότητας ήταν η γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας του 16ου και 17ου αιώνα. Αλλά ακόμη και στην Κρήτη οι ευνοϊκές συνθήκες δεν διάρκεσαν αρκετά για τη διαμόρφωση μιας εθνικής γλώσσας, παράλληλης με εκείνες της δυτικής Ευρώπης.

Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οι πολιτικές και πνευματικές προσδοκίες των Ελλήνων υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας άλλαξαν δραματικά. Η επιρροή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού — που συχνά διοχετευόταν μέσω του Πανεπιστημίου της Πάδοβας ή μέσω των ακαδημιών που ιδρύθηκαν από τους κυβερνήτες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών της Μολδαβίας και της Βλαχίας — και το παράδειγμα της Γαλλικής, και σε

[1] Για ολόκληρο αυτό το κεφάλαιο πβ. Caratzas (1958 β). Για το ιστορικό πλαίσιο πβ. Henderson (1971)· Svoronos (1972)· Diamandouros και άλλοι (1976)· Petropoulos (1978). Για την αρχή και ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων στην Ευρώπη και Αφρική πβ. Ψυρούκης (1974).

μικρότερη έκταση της Αμερικανικής Επανάστασης, θέτουν τα ζητήματα της πολιτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης στην ημερήσια διάταξη. Συγχρόνως η εξασθένηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η εκδίωξή της από την κεντρική Ευρώπη και η απώλεια του ελέγχου της Μαύρης θάλασσας που πέρασε στους Ρώσους διάνοιξαν δύο αντιτιθέμενες προοπτικές, από τη μια εκείνη της ίδρυσης ενός ελληνικού εθνικού κράτους και από την άλλη εκείνη της ουσιαστικής ανάληψης της δύναμης μέσα στην αυτοκρατορία από τους χριστιανούς υπηκόους της, υπό τους Έλληνες. Οι αρχές της βιομηχανικής επανάστασης και η επέκταση του δυτικοευρωπαϊκού εμπορίου έφεραν πολλές ελληνικές κοινότητες σε στενότερη επαφή με τον ευρωπαϊκό κόσμο από ό,τι τους προηγούμενους αιώνες. Πολλοί Έλληνες προσελκύστηκαν στην αναπτυσσόμενη οικονομία της δυτικής Ευρώπης, είτε ως πράκτορες ξένων οίκων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ή ως μέλη των αναπτυσσόμενων ελληνικών κοινοτήτων σε ρωσικές και δυτικοευρωπαϊκές πόλεις που ασχολούνταν με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο με την Ανατολή. Όλοι αυτοί οι παράγοντες τόνωσαν τη διασπορά ιδεών και τον πολλαπλασιασμό των βιβλίων. Όλο και περισσότερα μεταφράζονταν ή γράφονταν στα Ελληνικά για κάθε είδους θέμα από τη μεταφυσική και την πολιτική ως την επιστήμη και την τεχνολογία. Τα βιβλία αυτά γράφτηκαν σε διάφορες ανάμικτες μορφές της ομιλούμενης και της λογοτεχνικής γλώσσας χωρίς έκδηλα διαλεκτικά χαρακτηριστικά, αλλά με λίγη ενότητα μορφής.

Ήταν ενάντια σ' αυτό το γλωσσικό υπόβαθρο* που το Γλωσσικό Ζήτημα, που είναι από τότε στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτιστικής και πολιτικής διαμάχης, τέθηκε για πρώτη φορά.[2] Μερικές απαντήσεις δόθηκαν στο τέλος του 18ου αιώνα και στην αρχή του 19ου αιώνα. Οι συντηρητικοί, που ήταν ενάντιοι στον απελευθερωτικό αγώνα και κήρυτταν υπακοή στον Σουλτάνο, τον ηγεμόνα που τέθηκε πάνω από τους Έλληνες από τον θεό, φυσικά ήταν επίσης συντηρητικοί στη γλώσσα. Γι' αυτούς η μόνη εθνική γλώσσα ήταν η παραδοσιακή λόγια γλώσσα, όπως χρησιμοποιούνταν από τους Φαναριώτες ευγενείς και την

[2] Μέγας (1925), Κορδάτος (1943)· Banfi (1978) - μια ιδιαίτερα χρήσιμη μελέτη.
* Δηλ. ανάμιξη διαλέκτων και λογοτεχνικής γλώσσας.

Ορθόδοξη ιεραρχία. Ο εκπρόσωπός τους Παναγιώτης Κοδρικάς είχε λίγους οπαδούς και η τάση που αντιπροσώπευε φαινόταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Στην πραγματικότητα, με μια ειρωνεία της ιστορίας, πολλοί από τους σκοπούς του πραγματοποιήθηκαν από τους δριμύτερους αντιπάλους του, όπως θα δούμε.

Ανάμεσα σ' εκείνους που εξίσωναν έθνος και λαό, και που γι' αυτό το λόγο ευνοούσαν μια εθνική γλώσσα που θα βασιζόταν στη γλώσσα του λαού, υπήρχαν διάφορες τάσεις. Μερικοί, που επηρεάστηκαν από το δυτικό ορθολογισμό και από τον κλασικισμό, είδαν στο λόγο των Ελλήνων της εποχής τους μια μορφή αρχαίων Ελληνικών φθαρμένων από αιώνες δουλείας. Γι' αυτούς ο μόνος δυνατός δρόμος ήταν να διαγράψουν τον μεσαίωνα και να γυρίσουν στα αρχαία Ελληνικά ως την αληθινή εθνική γλώσσα. Αυτό το κάπως ουτοπικό πρόγραμμα πίστευαν ότι μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόλις θα επιτυγχανόταν η εθνική ανεξαρτησία. Ύστερα οι Έλληνες, που υπήρξαν οι οδηγοί και δάσκαλοι του κόσμου, θα κέρδιζαν τη δικαιωματική τους θέση και θα μιλούσαν με την αληθινή τους φωνή. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι τίποτε που θα μπορούσε να ονομαστεί λογοτεχνία δεν προέκυψε από την κίνηση αυτή. Οι δεσπόζουσες μορφές ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ο Στεφανής Κομμητάς (†1814), ο Δημήτριος Δάρβαρης (1757-1823), ο Νεόφυτος Δούκας (π. 1760-1845), ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1780-1857).

Μια άλλη ομάδα επικεφαλής της οποίας βρισκόταν ο πατριώτης και φιλόλογος Αδαμάντιος Κοραής (1743-1833), πήρε την ομιλουμένη της εποχής της ως αφετηρία, αλλά επιθυμούσε να την καθαροποιήσει.[3] Η αποκάθαρση αυτή δεν θα περιοριζόταν στην απόρριψη των τουρκικών δανείων και των πιο ανώμαλων διαλεκτικών χαρακτηριστικών, αλλά επρόκειτο να επεκταθεί στη φωνολογία, τη μορφολογία και τη σύνταξη. Μόνο μια γλώσσα ικανή να εκφράσει όλες τις σημασιολογικές αποχρώσεις και που θα γινόταν εξίσου απ' όλους κατανοητή, ήταν ένα κατάλληλο όργανο για την πνευματική χειραφέτηση του λαού. Η 'καθαρεύουσα' ομιλουμένη επρόκειτο να γίνει το μέσο της

[3] Πβ. Rotolo (1965), Bien (1972). Δείγματα των άτυχων κάποτε συμβιβαστικών λύσεων του Κοραή δίνονται από τον Banfi (1978) 418.

εκπαίδευσης στη νέα, ελευθερωμένη από τον τουρκικό ζυγό Ελλάδα. Ο αρχαϊσμός που πετάχτηκε με τις κλωτσιές έξω από την πόρτα, έμπαινε μέσα από το παράθυρο. Η καθαρεύουσα ομιλουμένη του Κοραή ήταν κάποτε αξιοπρόσεκτα όμοια με την παραδοσιακή γλώσσα του αντιπάλου του Κοδρικά, αν και υπήρχαν μερικά ασήμαντα κριτήρια με τα οποία μπορούσαν να διακριθούν. Για να πάρουμε ένα παράδειγμα, *ψάρι* είναι ο τύπος της ομιλουμένης· ο Κοραής θα πρότεινε τον 'καθαρολόγο' (δηλ. αρχαϊστικό) τύπο *όψάριον*, ενώ οι ακραίοι αρχαϊστές και ο Κοδρικάς θα ευνοούσαν όμοια τον τύπο *ἰχθύς*, την κλασική δηλ. λέξη. Το μόνο σημαντικό λογοτεχνικό μνημείο της σχολής του Κοραή ήταν η συλλογή των επιστολών του, που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του. Αλλά η επιρροή των ιδεών του, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν συχνά μ' έναν 'κομματικό' τρόπο που ο ίδιος θα αποκήρυττε, ήταν μεγάλη στον μισό αιώνα μετά τον θάνατό του.

Μια τρίτη ομάδα, εμπνευσμένη από την πίστη στη δημοκρατία και έχοντας συνείδηση του ότι οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές εθνικές γλώσσες είχαν εδραιωθεί πάνω στη βάση της μη 'καθαρολόγας' δημοτικής, επιθυμούσε να στρέψει την πλάτη της στην παραδοσιακή λόγια γλώσσα και να κάνει εθνική γλώσσα τη γλώσσα των κοινών ανθρώπων, οι αυτόχθονες πηγές της οποίας θα αναπτύσσονταν για να προσπορίσουν τη νέα αναγκαία ορολογία. Αυτό ήταν ό,τι έκαναν ήδη οι ποιητές των Ιόνιων νησιών και βήματα προς την κατεύθυνση αυτή είχαν ήδη πραγματοποιηθεί από συγγραφείς όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1730-1800), ο Δημήτριος Καταρτζής (1720-1807) και άλλοι. Ένα από τα προβλήματα ήταν η έλλειψη ομοιομορφίας της ομιλουμένης. Ο Ιωάννης Βηλαράς από τα Γιάννενα (1771-1823) δημοσίευσε τη *Ρομέικη γλόσα* το 1814[4], ζητώντας αυστηρή κωδικοποίηση της ορθογραφίας, της μορφολογίας και της σύνταξης της ομιλουμένης για να την προσαρμόσει στον νέο της ρόλο ως εθνικής γλώσσας και μέσου της εθνικής εκπαίδευσης. Παρά τους στόχους του, το έργο του δεν είναι απαλλαγμένο από διαλεκτικά στοιχεία.

Αυτή ήταν η κατάσταση στις παραμονές της εξέγερσης του 1821, που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ελληνικού κράτους. Στη διάρκεια των χρόνων του απελευθερωτικού πολέμου έγιναν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμού, καθώς συγκεντρώθηκαν, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, επαναστάτες μαχητές από διάφορα μέρη της Ελλάδας και από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Στο Ναύπλιο της Πελοποννήσου εγκαθιδρύθηκε το 1828 μια προσωρινή διοίκηση, γύρω από την οποία συγκεντρώθηκαν μετανάστες από την Κωνσταντινούπολη όπως και Έλληνες από κάθε περιοχή της Ελλάδας. Εκεί και σ' εκείνα τα χρόνια αναπτύχθηκε μια νέα κοινή γλώσσα, βασισμένη στις διαλέκτους της Πελοποννήσου, αλλά με πολλά χαρακτηριστικά της διαλέκτου των Ιόνιων νησιών. Τα Ελληνικά της Πελοποννήσου ήταν πολύ κατάλληλα για να αποτελέσουν τη βάση μιας εθνικής γλώσσας. Απαλλαγμένα από τις ριζικές φωνητικές αλλαγές του βόρειου ιδιώματος ή από τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά της κρητικής ή της κυπριακής, γίνονταν εύκολα αντιληπτά από όλους τους Έλληνες και ήταν αρκετά κοντά στη γλώσσα της όψιμης βυζαντινής και μεταβυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας για να γίνουν αποδεκτά από όλους ως κοινή γλώσσα. Επιπλέον ο διακεκριμένος ρόλος που διαδραμάτισαν οι Πελοποννήσιοι στον απελευθερωτικό πόλεμο, τους έδωσε καινούργιο γόητρο στα μάτια των συγχρόνων τους. Έτσι, όταν το 1833 η Αθήνα έγινε η πρωτεύουσα του νέου κράτους, η πελοποννησιακή κοινή ήταν αυτή που έγινε η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας ανάμεσα στους νέους πολίτες που συνέρρεαν εκεί από κάθε γωνιά του ελληνικού κόσμου. Ο ντόπιος πληθυσμός της Αθήνας, που οπωσδήποτε δύσκολα έφτανε τις 10.000, κατακλύστηκε από τους επήλυδες και το αθηναϊκό ιδίωμα, που ανήκε σε μια μάλλον αρχαϊκή ομάδα που μιλιούνταν στην Αττική, τη Μεγαρίδα, την Αίγινα και σε μέρη της Εύβοιας, γρήγορα αντικαταστάθηκε από την κοινή ομιλουμένη.

Θα ανέμενε κανείς ότι αυτή η κοινή ομιλούμενη γλώσσα, με την πελοποννησιακή βάση, θα απελευθερωνόταν βαθμιαία από τα ίχνη της διαλέκτου των Ιόνιων νησιών που διατηρούσε ακόμη και ότι θα γινόταν η εθνική γλώσσα που θα χρησιμοποιούνταν για επίσημους σκοπούς, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία όλων των ειδών. Αλλά τα πράγματα αποδείχτηκαν διαφορετικά. Τα χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν μια περίοδος πολιτικής αντίδρασης κατά την οποία η αναδυόμενη άρχουσα τάξη απέρριψε το ορθολογιστικό και δημοκρατικό πνεύμα που ζωογόνησε τη γενιά της απελευθέ-

[4] Βηλαράς (1814).

ρωσης. Η άρχουσα αυτή τάξη αποτελούνταν σε συνεχώς αυξανόμενο βαθμό από πλούσιους Φαναριώτες από την Κωνσταντινούπολη και τους υποτακτικούς τους, ανθρώπους που ήταν προσηλωμένοι στη λόγια γλώσσα της παράδοσης και που φοβόντουσαν τις πολιτικές επιπτώσεις της απόρριψής της για χάρη της γλώσσας της μάζας του λαού. Με την επιρροή τους ο αρχαϊσμός έγινε η ημερήσια διάταξη. Η σύλληψη του Κοραή για την 'κάθαρση' της γλώσσας του λαού έφτασε σε γελοίες ακρότητες κι' εφαρμόστηκε σ' ένα πνεύμα πολύ διαφορετικό από εκείνο του Κοραή. Η ποίηση συνέχισε να γράφεται κυρίως στη δημοτική[5] — και βέβαια τα Ιόνια νησιά, όπου ο Σολωμός ζούσε ακόμη και έγραφε, δεν αποτελούσαν μέρος του βασιλείου της Ελλάδας και ήταν σχετικά απρόσβλητα από την ολέθρια επιρροή που εξαπλωνόταν από την Αθήνα. Κι ακόμα μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό που ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879), γεννημένος στη Λευκάδα και συγγενής του Σολωμού, του οποίου και έγινε ο λογοτεχνικός κληρονόμος και διάδοχος, θεώρησε ταιριαστό να συνοδεύσει τα ποιήματά του που ήταν γραμμένα στη δημοτική με ένα σχολιασμό στην αρχαΐζουσα καθαρεύουσα[6]. Γιατί είναι σ' αυτή την περίοδο που η διγλωσσία η οποία, όπως είδαμε, υπήρχε στον ελληνόφωνο κόσμο από τους ελληνιστικούς χρόνους, πήρε τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε σήμερα: μια πόλωση σε δημοτική και καθαρεύουσα. Η καθαρεύουσα αυτή δεν είναι η παραδοσιακή αττικίζουσα κοινή της βυζαντινής παιδείας, που τουλάχιστον ήταν η γλώσσα οργανισμών και θεσμών που είχαν διατηρηθεί ανάμεσα σε αιώνες και χιλιετίες, αν και λίγα παιδιά την έμαθαν ποτέ κοντά στη μητέρα τους — μπορούμε ίσως να εξαιρέσουμε τα παιδιά της Άννας Κομνηνής, της αυτοκρατορικής ιστορικού του 12ου αιώνα, που ήταν τόσο περήφανη για την αρχαΐζουσα και λόγια γλώσσα της. Η καθαρεύουσα δημιουργήθηκε στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα με τον προοδευτικό καθαρισμό της νέας δημοτικής και την εισαγωγή όλο και περισσότερων στοιχείων από τη λόγια γλώσσα. Είναι πάντοτε μακαρονική στον χαρακτήρα, αναμειγνύοντας αταίριαστα το παλιό και

[5] Μια πρόσφατη και διεισδυτική μελέτη, Gounelas (1980), συζήτησε μερικά από τα προβλήματα που συνάντησαν και τα έλυσαν οι ποιητές του 19ου αιώνα κατά τη χρήση της δημοτικής.

[6] Βαλαωρίτης (1955).

το νέο, και παραγεμισμένη με ψευδο-αρχαϊσμούς, υπερδιορθωμένους τύπους και συνεχή σφάλματα. Αυτή ήταν η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν για τη διοίκηση και την εκπαίδευση, στη δημοσιογραφία και στη δημόσια ζωή και σχεδόν σ' όλα τα γραπτά σε πεζό λόγο, λογοτεχνικό ή επιστημονικό, ως το τέλος του 19ου αιώνα. Έπρεπε να μαθαίνεται σαν ξένη γλώσσα, ήταν ανακριβής και κενή και αρέσκονταν υπέρμετρα στα μεταφραστικά δάνεια. Η ύπαρξή της και το γόητρο που απολάμβανε συνέτειναν πολύ στην παρεμπόδιση της πνευματικής και καλλιτεχνικής ανάπτυξης του λαού. Δεν ήταν ποτέ ομοιόμορφη. Μερικοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τους τύπους του αρχαιοελληνικού μέλλοντα, όχι πάντα ορθά, άλλοι τον περιφραστικό μέλλοντα με το *θα* της δημοτικής, άλλοι *θέλω* με απαρέμφατο. Η δοτική, απαρχαιωμένες αρχαιοελληνικές προθέσεις, το αρνητικό μόριο *οὐ* κλπ. χρησιμοποιούνταν σε διαφορετικό βαθμό από τους διάφορους συγγραφείς και από τον ίδιο συγγραφέα σε διάφορες ευκαιρίες. Συγγραφείς και ομιλητές παρακολουθούσαν ο ένας τον άλλο στενά και επικριτικά, έτοιμοι να αρπαχτούν από την ελάχιστη παραχώρηση στη 'χυδαία γλώσσα'. Υπήρχαν ακραίοι αρχαϊστές όπως ο λεξικογράφος Σ. Βυζάντιος και ο διηγηματογράφος, δραματικός ποιητής και γραμματικός Παναγιώτης Σούτσος, που ήθελαν να αποκαταστήσουν την αρχαία αττική διάλεκτο — ο πρώτος νόμιζε ότι γι' αυτό θα χρειάζονταν 100 ως 150 χρόνια, ο δεύτερος πίστευε ότι αρκούσαν τριάντα χρόνια![7] Και υπήρχαν μετριοπαθείς όπως ο Κωνσταντίνος Ασώπιος (1789-1872), ο Σπυρίδων Τρικούπης (1788-1873) και ο Δημήτριος Μαυροφρύδης, που έβλεπαν κάποια αρετή στη λαϊκή γλώσσα. Αλλά όμοια όλοι τους είχαν εμπλακεί σ' έναν αγώνα κάθαρσης — όπως τόσες πολλές μάρκες απορρυπαντικών — στον οποίο ο καθένας ήταν αναγκασμένος να ξεπεράσει τους αντιπάλους του. Έτσι για μια φράση όπως «αν αδυνατώ», συναντάμε μια σειρά από όλο και περισσότερο 'καθαρές' αποδόσεις, που απομακρύνονται όλο και πιο πολύ από το γλωσσικό αίσθημα του μέσου Έλληνα: *ἄν δὲν μπορῶ* (ο κανονικός τύπος της ομιλουμένης), *ἄν δὲν ἠμπορῶ* (τύπος παλιομοδίτικης ομιλουμένης ή διαλεκτικός), *ἄν δὲν δύναμαι, ἐὰν δὲν δύναμαι, ἐὰν μὴ δύναμαι, ἐὰν μὴ δύνωμαι.* Όμοια η φράση 'όταν έφτασε' περνά

[7] Τριανταφυλλίδης (1938) 97.

μέσα από τα διαδοχικά στάδια *όταν έφτασε, όταν έφθασε, όταν αφίχθη, ότε αφίχθη, ότε αφίκετο*. Τα σχήματα των παραδειγμάτων συγχέονται. Έτσι το ρήμα *φέρνω* έχει στον ενεστώτα θέμα *φέρν-* κι ένα θέμα του αορίστου *φερ-:φέρνεις – έφερες*. Ο καθαρευουσιάνος, ανήσυχος από το γεγονός ότι *φερ-* στα αρχαία Ελληνικά είναι ενεστωτικό θέμα, κάνει χρήση του *έφερες* ως παρατατικού αντί ως αορίστου κι έτσι υποχρεώνεται να αναστήσει τον για πολύ καιρό απαρχαιωμένο αόριστο *ήνεγκας* (ή -ες) για να συμπληρώσει το παράδειγμα. Από εκεί απέχει κανείς ένα μόνο βήμα για να επιλέξει αρχαϊστικά γλωσσικά τεμάχια όπως το *ενεχθείς* (στα αρχαία Ελληνικά συμπληρωματικός αόριστος παθητικής μετοχής του *φέρω*). Όχι μόνο ξένα δάνεια αντικαταστάθηκαν από λέξεις ελληνικής παραγωγής, αλλά απόλυτα ορθές ελληνικές λέξεις αντικαταστάθηκαν επίσης από αυτό που θεωρήθηκε ως το κλασικό ισοδύναμό τους: το *χαμογελώ* έγινε *μειδιώ*, η *χιονίστρα* 'κρυοπάγημα' έγινε *χείμετλον*, τα *εμείς* και *εσείς* έγιναν *ημείς* και *υμείς*, που είναι ομόφωνα! Οι αρχαϊκές αυτές λέξεις έφεραν μαζί τους το αρχαϊκό τους μορφολογικό σύστημα, αντί να προσαρμοστούν στη μορφολογία της νέας ελληνικής.

Η λόγια γλώσσα στο παρελθόν δεν είχε χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής. Οι αρχές της αρχαίας ρητορικής, από τις οποίες καθοδηγούνταν οι Βυζαντινοί, επέβαλλαν την αποφυγή του τετριμμένου, του ταπεινού και του κοινότυπου και πάνω απ' όλα του μερικού· δεν έλεγαν το φτυάρι φτυάρι, πιο πολύ απ' ό,τι ο Τάκιτος στα Λατινικά: όταν ήταν υποχρεωμένος να αναφερθεί σ' αυτό, το αποκάλεσε per quae terra egeritur. Η καθαρεύουσα, αν επρόκειτο να χρησιμεύσει ως εθνική γλώσσα για όλους τους σκοπούς, έπρεπε να έχει λέξεις για όλα. Οι τύποι της δημοτικής που υπήρχαν ήταν συχνά μορφολογικά ή κατά κάποιο άλλο τρόπο ασύμβίβαστοι με την καθαρεύουσα, και δεν υπήρχαν παραδοσιακοί λόγιοι όροι για πολλά αντικείμενα και γνωρίσματα της καθημερινής ζωής. Επομένως έπρεπε να επινοηθούν φανταστικές ψευδο-αρχαϊκές λέξεις. Το *τσακιστήρι* έγινε *καρυοθραύστης, καρυοκλάστης* ή *καρυοκατάκτης*, το *τιρ-μπουσόνι* έγινε *εκπώμαστρον*, η *ράχη* του καθίσματος έγινε *ερεισίνωτον*, το *τυφλοσόκακο* — ένα ελληνικό προσδιοριστικό σύνθετο, το ένα από τα συνθετικά στοιχεία του οποίου είναι τουρκικό δάνειο — έγινε *αδιέξοδον*, η *κάσσα* έγινε *χρηματοκιβώτιον*, η *πατάτα γεώμηλον*, η ίδια ένα μεταφραστικό

δάνειο από το γαλλικό pomme de terre, το *καθίκι* έγινε *ουροδοχείον*, και ούτω καθεξής.

Ο χειρισμός της καθαρεύουσας στην ακραία της μορφή απαιτούσε καλή γνώση της αρχαίας ελληνικής στο επίπεδο της μορφολογίας, της σύνταξης και του λεξιλογίου, όπως και εξοικείωση με ένα πλήθος αυθαίρετων νεολογισμών. Μάταια γενιές δασκάλων προσπάθησαν να διδάξουν στους μαθητές τους να τη μιλούν και να τη γράφουν. Τα μαθήματά τους καταντούσαν πολύ πιο αναποτελεσματικά από το γεγονός ότι και ο ίδιος ο δάσκαλος όταν δεν ήταν στην τάξη, μιλούσε την ίδια δημοτική όπως κι οποιοσδήποτε άλλος. Το αποτέλεσμα όλης αυτής της διαδικασίας ήταν η δημιουργία μιας νέας διγλωσσίας, που συνδεόταν με εκείνη της βυζαντινής εποχής, αλλά ήταν ουσιαστικά ιδιαίτερη, αν λάβει κανείς υπόψη ότι αυτή τη νέα λόγια γλώσσα υποτίθεται ότι τη χρησιμοποιούσε ολόκληρη η κοινότητα. Στην πραγματικότητα αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων τον 19ο αιώνα μιλούσαν στις περισσότερες περιπτώσεις την τοπική τους διάλεκτο πιο πολύ από την κοινή δημοτική, η κατάσταση μπορεί καλύτερα να περιγραφεί ως τριγλωσσία. Ήταν μια κατάσταση που εμπόδιζε την εξωτερίκευση και την επικοινωνία, εμπόδιζε τη σπουδή και την ανάπτυξη των πόρων της μητρικής γλώσσας κι ευνοούσε το μπερδεμένο, το αμφίβολο και το μισο-κατανοητό.[8]

Ως το τέλος του 19ου αιώνα η επιρροή των Φαναριωτών είχε παρακμάσει, μια καινούργια ντόπια αστική τάξη αναπτυσσόταν, η καθολική εκπαίδευση παρήγαγε έναν εγγράμματο πληθυσμό που δεν είχε τίποτα να διαβάσει, και μια γενιά επιστημόνων και κριτικών που εκπαιδεύτηκαν στη Γαλλία και στη Γερμανία ενδιαφερόταν για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας — η καθαρεύουσα δεν είχε ιστορία. Ταυτόχρονα το ενδιαφέρον για τη λαογραφία της Ελλάδας οδηγούσε στο αντίστοιχο ενδιαφέρον για την ομιλουμένη, τα διαλεκτικά κείμενα, τα δημοτικά τραγούδια και τα παρόμοια. Ήταν κάτω από την επίδραση αυτών και άλλων παραγόντων που ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929)[9] ανέπτυξε τις γλωσσικές του ιδέες. Επιθυμούσε να σταμα-

[8] Petrounias (1978).

[9] Είναι ενδιαφέρον ότι τόσο ο Κοραής όσο κι ο Ψυχάρης, που ήταν ανάμεσα στους κυριότερους πλάστες της εθνικής γλώσσας, έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στο Παρίσι και είχαν περιορισμένη μονάχα άμεση επαφή με την Ελλάδα και το ελληνόγλωσσο περιβάλλον.

τήσει τη χρήση της καθαρεύουσας και να κάνει μια κωδικοποιημένη και συστηματική δημοτική τη μόνη εθνική γλώσσα. Η δημοτική θα έπρεπε να δανειστεί από το λεξιλόγιο της καθαρεύουσας στοιχεία χρήσιμα για τον φιλοσοφικό, λογοτεχνικό και επιστημονικό διάλογο, αλλά αυτά χωρίς εξαίρεση θα προσαρμόζονταν στα μορφολογικά και φωνολογικά σχήματα της δημοτικής. Ταυτόχρονα η ορθογραφία, ενώ θα παρέμενε βασικά περισσότερο ιστορική παρά φωνητική, θα νοικοκυρευόταν και θα έμπαινε σε κανόνες. Το διήγημά του *Το ταξίδι μου*, δημοσιευμένο το 1888, ήταν το πρώτο σοβαρό πεζό κείμενο της λογοτεχνίας στη δημοτική και δημιούργησε μεγάλη έξαψη. Στην προσπάθειά του να παραγάγει μια κωδικοποιημένη δημοτική που θα διεπόταν από κανόνες, ο Ψυχάρης συχνά παραμέλησε την ύπαρξη των διπλών τύπων στο ελληνικό λεξιλόγιο, π.χ. *δουλεία* και *δουλειά, θεωρία* και *θωριά, στοιχείο* και *στοιχειό, εργαλείο* και *αργαλειό, πραγματεία* 'επιστημονική μελέτη' και *πραμάτεια* 'εμπόρευμα', *χωρίο* και *χωριό*. Και όπως ακριβώς οι καθαρολόγοι επινόησαν ψευδο-αρχαϊσμούς, το ίδιο κι αυτός κάποτε επινόησε ψευδο-δημοτικισμούς, π.χ. *περικεφαλιά* αντί *περικεφαλαία*. Και επεκτείνοντας μερικές παραγωγικές καταλήξεις της δημοτικής σε νέα σημασιολογικά πεδία έφτασε μερικές φορές σε γελοίο αποτέλεσμα: π.χ. υπάρχουν πολλά αφηρημένα ουσιαστικά σε *-άδα*, μια κατάληξη που προέρχεται από τη βενετική διάλεκτο, π.χ. *νοστιμάδα*· όταν η χρήση της επεκτάθηκε για να αναπληρώσει τις λόγιες λέξεις σε *-ότης, -ισμός* δίνοντας τύπους όπως *κλασικάδα*, αυτό πρόσβαλε το γλωσσικό αίσθημα των συγχρόνων του Ψυχάρη. Στην πραγματικότητα θα δούμε ότι η χρήση της δημοτικής που επικρατεί δεν προσαρμόζει αυτόματα τα πολυάριθμα δάνειά της από την καθαρεύουσα στη δημοτική φωνολογία και μορφολογία και πρόθυμα ανέχεται την συνύπαρξη δύο ή ακόμη και περισσότερων αντίπαλων τύπων.

Ο Ψυχάρης, που ήταν διακεκριμένος γλωσσολόγος,βάσισε την επιλογή του για την ομιλούμενη γλώσσα πάνω σε ιστορικές και γλωσσολογικές εκτιμήσεις.[10] Η στάση όμως των περισσότερων αντιπάλων του, όπως και μερικών οπαδών του προσδιορίστηκε από περισσότερο συναισθηματικά και λιγότερο ορθολογικά κίνητρα. Πολλοί πίστευαν ότι ο μόνος δεσμός που ένωνε

[10] Mirambel (1957).

τους Έλληνες της εποχής τους με εκείνους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της κλασικής αρχαιότητας ήταν η γλώσσα τους κι ότι αν αυτός εγκαταλειπόταν, η εθνική συνείδηση θα έφθινε και η Ελλάδα θα απορροφούνταν από τους μη - Έλληνες γείτονές της. Η θεωρία του γερμανού λογίου Φαλμεράιερ — ότι ο αρχικός ελληνικός πληθυσμός είχε εκτοπιστεί από Σλάβους μετανάστες στους πρώιμους μέσους χρόνους και ότι επομένως οι σημερινοί Έλληνες ήταν μόνο οι πολιτισμικοί διάδοχοι, κι όχι οι βιολογικοί απόγονοι, των αρχαίων Ελλήνων —, αν και είχε αμφισβητηθεί ζωηρά από τους περισσότερους Έλληνες επιστήμονες, φόβισε πολύ κόσμο. Έτσι το Γλωσσικό Ζήτημα πήρε και πάλι πολιτική χροιά, την οποία και έχει έκτοτε κρατήσει. Όσοι επιθυμούσαν να αντικαταστήσουν την καθαρεύουσα στη λογοτεχνική, επιστημονική και επίσημη χρήση κατηγορούνταν από τους αντιπάλους τους ως προδότες του λαού τους και της εκκλησίας τους, Ελευθεροτέκτονες και όργανα των Πανσλαβιστών. Πιο πρόσφατα η κατηγορία εναντίον τους ήταν για συμπάθεια προς τον κομμουνισμό, συνήθως με τις ισχυρές αντισλαβικές προεκτάσεις που έχει μια τέτοια κατηγορία στην Ελλάδα. Γενικά η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων στο Γλωσσικό Ζήτημα αντιστοιχούσε με τη θέση τους στο πολιτικό πεδίο, αν και υπήρξαν εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό. Και ήταν πάντοτε δυνατό να θέτει κανείς υπό αμφισβήτηση τις πολιτικές απόψεις κάποιου και την εθνική του αφοσίωση υποδείχνοντας τη χρήση της γλώσσας του· κατά καιρούς το φαινόμενο αυτό εκφυλίστηκε σε μιά άνευ αρχών δίωξη αντιφρονούντων.

Το λαϊκό ενδιαφέρον για το Γλωσσικό Ζήτημα ήταν πάντοτε μεγάλο, αν και συχνά δεν ήταν ιδιαίτερα καλά πληροφορημένο. Οι μεταφράσεις της *Ιλιάδας* (1892-1904) από τον Αλέξανδρο Πάλλη (1851-1935) και ιδιαίτερα της Καινής Διαθήκης (1902) στη δημοτική προκάλεσαν ταραχές στην Αθήνα.[11] Και οι Έλληνες αναγνώστες δίνουν κάποτε την εντύπωση ότι ενδιαφέρονται περισσότερο για τη γλωσσική μορφή παρά για το περιεχόμενο ενός βιβλίου.

Παρά μερικούς δισταγμούς που είχαν οι σύγχρονοι του Ψυχάρη, η δημοτική γρήγορα έγινε η γλώσσα όλης της λογοτε-

[11] Ο Πάλλης, όπως ο Κοραής και ο Ψυχάρης, ανήκε στην ελληνική διασπορά κι έζησε κυρίως στο Μάντσεστερ και στο Λίβερπουλ.

χνικής πρόζας. Ύφος και γλωσσική μορφή διαχωρίστηκαν και ο νέος δημοτικός πεζός λόγος γρήγορα ανέπτυξε μεγάλη υφολογική ευλυγισία στα χέρια των μυθιστοριογράφων και των διηγηματογράφων.[12] Η δημοσιογραφία, τα επιστημονικά συγγράμματα και τα επίσημα γραπτά —νόμοι, διακηρύξεις, οδηγίες για τη συμπλήρωση εντύπων, και ούτω καθεξής— έμειναν στην περιοχή της καθαρεύουσας. Η καθαρεύουσα συνέχισε επίσης να είναι η γλώσσα που διδασκόταν στα σχολεία και η γλώσσα διδασκαλίας. Αλλά ήταν μια καθαρεύουσα που μεταβαλλόταν. Υπήρχε όλο και περισσότερο η τάση να εγκαταλειφθούν σιωπηρά υπερβολικοί αρχαϊσμοί όπως η ευκτική, ο αρχαιοελληνικός μέλλων, οι προστακτικές σε *-θι*, η αποκαλούμενη αττική κλίση· η δοτική ήταν σπάνια και πάρα πολλές δημοτικές λέξεις έγιναν δεκτές, αν και ντυμένες στην καθαρευουσιάνικη μορφή τους. Το 1917 η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου εισήγαγε τη δημοτική τόσο ως αντικείμενο όσο και ως μέσο διδασκαλίας στις κατώτερες τάξεις των σχολείων και έπρεπε να γραφτούν μια ολόκληρη σειρά από σχολικά εγχειρίδια στη δημοτική. Στα 1921-23 μια δεξιά κυβέρνηση αποκατέστησε την καθαρεύουσα σε όλα τα σχολεία για δύο χρόνια. Από το 1923 ως το 1967, με μια σύντομη διακοπή υπό τη δεξιά κυβέρνηση του Τσαλδάρη στα 1935-6, η δημοτική συνέχισε να είναι η γλώσσα των κατώτερων τάξεων των σχολείων με μεγάλο δισταγμό στην εκπαιδευτική πολιτική, με ποικιλία στις λεπτομέρειες κι επίσης με μερικές αλλαγές στην επίσημα αναγνωρισμένη γλωσσική μορφή. Το 1967 η στρατιωτική χούντα εκδίωξε και πάλι τη δημοτική από τα σχολεία. Για μια ακόμη φορά έπρεπε να γραφτούν διδακτικά βιβλία στην καθαρεύουσα. Και το Ελληνόπουλο πηγαίνοντας στο σχολείο μάθαινε ότι ο τρόπος που αυτό και η οικογένειά του κι όποιος είχε γνωρίσει μιλούσαν ήταν λανθασμένος και έπρεπε να 'διορθωθεί' με συνεχή και χωρίς ανάπαυλα προσπάθεια — μια προσπάθεια που, θα το παρατηρούσε γρήγορα, δεν τηρούσε ο δάσκαλός του μόλις έβγαινε από την τάξη. Δεν είναι στις προθέσεις αυτού του βιβλίου να συζητήσει τα ψυχολογικά αποτελέσματα ενός τέτοιου εκπαιδευτικού συστήματος.[13] Στο γλωσσικό επίπεδο σίγουρα συντελεί στην ανακρίβεια, την αμφιβολία και τη φόρτιση της συναισθηματικής σημασίας στο γλωσσικό τύπο, μια σημασία που μπορεί να είναι ένα πολύ πιο σημαντικό μέρος του μηνύματος από το φανερό περιεχόμενο της πληροφορίας.

[12] Mirambel (1951), (1961β).
[13] Mirambel (1964β).

Τον Ιούλιο του 1974 ανατράπηκε η στρατιωτική χούντα και η Ελλάδα επέστρεψε στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η χρήση της καθαρεύουσας είχε συνδεθεί με ένα καθεστώς που η πλειοψηφία των Ελλήνων αντιπαθούσε, ακόμα και μισούσε, για τη βαρβαρότητά του και το οποίο εξαιτίας της πολιτικής του βλακείας είχε χάσει την υποστήριξη των ομάδων εκείνων που αρχικά το είχαν ευνοήσει. Υπήρξε μια αυθόρμητη κίνηση προς τη χρήση της δημοτικής σε όλες τις δημόσιες επικοινωνίες. Γρήγορα η κυβέρνηση πήρε το μέρος της δημοτικής — που έπραξε σοφά να μη την ορίσει πολύ στενά — και την αναγόρευσε ως γλώσσα του κράτους, που θα χρησιμοποιούνταν από τα όργανά του για όλους τους σκοπούς. Ιδιαίτερα η δημοτική θα γινόταν η γλώσσα της διδασκαλίας σε όλες τις τάξεις των δημόσιων σχολείων, αν και φυσικά οι μαθητές των ανώτερων τάξεων θα διάβαζαν κείμενα γραμμένα στην καθαρεύουσα. Ετοιμάστηκαν καινούργια διδακτικά βιβλία, συχνά από ομάδες δασκάλων που περίμεναν χρόνια για μια τέτοια ευκαιρία. Τα σχολεία τελικά είναι το κλειδί στο γλωσσικό ζήτημα. Είναι αυτά που καθόρισαν τη γλωσσική συμπεριφορά της επόμενης γενιάς παρά το έργο των ανθρώπων των γραμμάτων ή των κυβερνητικών τμημάτων. Όταν η γλωσσική μορφή που επιλέγεται από τα σχολεία υποστηρίζεται με πλατιά συναίνεση γνώμης από το γενικό κοινό, η επιρροή αυτή είναι ακαταμάχητη. Όσο μπορεί να κρίνει ένας τρίτος, η μακρόχρονη μάχη για την εθνική γλώσσα τελικά έχει κερδηθεί. Μια γενιά παιδιών φοιτά στο σχολείο χρησιμοποιώντας στην τάξη την ίδια γλώσσα που χρησιμοποιεί κι' έξω απ' αυτήν. Τα παιδιά δεν ανατρέφονται πια με διχασμένη σκέψη.

Οι αρχαΐζουσες δημόσιες κοινοποιήσεις που διατηρούνταν σε μέρη όπως τα ταχυδρομεία, τα αεροδρόμια και τον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο της Αθήνας σιγά σιγά αντικαταστάθηκαν. Η ανησυχία που ένιωθαν πολλοί ηλικιωμένοι χρησιμοποιώντας τη δημοτική σε επίσημες περιστάσεις έχει κατά ένα μεγάλο μέρος εξαφανιστεί. Ό,τι μπορεί να άρχισε ως μια πράξη αποστασιοποίησης από τη χούντα και τα έργα της αποκαθίσταται σ' ένα φυσιολογικό σχήμα συμπεριφοράς.

Καμιά κυβέρνηση δεν μπορεί να νομοθετήσει για τον τρόπο

που ο λαός μιλά και γράφει. Υπάρχουν άτομα, ιδιαίτερα ανάμεσα στην παλιότερη γενιά, που δεν μπορούν ή δεν θα προσαρμοστούν στον άνεμο της αλλαγής. Υπάρχουν ακροδεξιές εφημερίδες που εμφανίζονται ακόμα στην πιο αυστηρή καθαρεύουσα. Αυτοί που γράφουν δεξιά συνθήματα στους τοίχους χρησιμοποιούν ακόμα καθαρεύουσα, αν και κάποτε η γνώση τους για τη μορφολογία και τη σύνταξη της είναι αξιοθρήνητα αδύνατη.[14] Υπάρχουν τμήματα της κοινωνίας στα οποία η χρήση της καθαρεύουσας έχει επιβιώσει μ' ένα σχεδόν θεσμοθετημένο τρόπο, όπως στην εκκλησία, στα δικαστήρια και στις ένοπλες δυνάμεις, αν και ακόμη και σ' αυτά υπάρχει μεγάλη διαφορά στη γλωσσική συμπεριφορά ανάμεσα στις γενιές. Η παλιά αβεβαιότητα που διακατείχε τόσους πολλούς Έλληνες όταν έπρεπε να μιλήσουν μπροστά σε κοινό ή να γράψουν γι' αυτό έχει κατά ένα μεγάλο μέρος εξαφανιστεί. Αναγνώστες και ακροατές δεν λεπτολογούν πια με τόση κριτική διάθεση τη μορφή του τι γράφεται ή λέγεται, αν και σχεδόν όλοι οι Έλληνες διατηρούν ζωηρό ενδιαφέρον για τη γλώσσα τους. Δεν υπάρχει τώρα κυριολεκτικά καμιά κατάσταση στην οποία θα ήταν αταίριαστο, θα έφερνε αμηχανία ή θα ήταν γελοίο, θα δημιουργούσε απάθεια ή θα ήταν επικίνδυνο να χρησιμοποιήσει κανείς τη δημοτική, είτε στην ομιλία είτε στο γράψιμο.

Η δημοτική που βρίσκεται σε καλό δρόμο για να γίνει η εθνική γλώσσα — και την οποία πολλοί Έλληνες προτιμούν να ονομάζουν *Κοινή Νεοελληνική* (συντμημένη ΚΝΕ) — φυσικά δεν είναι η ομοιόμορφη δημοτική του Ψυχάρη. Ούτε και είναι η *μικτή* γλώσσα που αναπτύχθηκε ως ένα είδος συμβιβαστικής γλωσσικής μορφής στις μέσες δεκαετίες του αιώνα, καταλαμβάνοντας τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της γλώσσας της λογοτεχνίας, που ήταν δημοτική, και της γλώσσας των επίσημων ανακοινώσεων και της επιστημονικής και τεχνικής γραφής, που ήταν μια αρκετά ευλύγιστη καθαρεύουσα. Μια ελληνική εφημερίδα ήταν μέχρι το 1967 ένα πολύ ενδιαφέρον γλωσσικά έγγραφο. Οι επίσημες διακηρύξεις, οι δημόσιες ανακοινώσεις και τα παρόμοια ήταν στην καθαρεύουσα. Το υλικό της σύνταξης, η λογοτεχνική και καλλιτεχνική κριτική, η συνηθισμένη επιφυλλίδα, κλπ., ήταν στη δημοτική. Οι σελίδες των ειδήσεων

[14] Π.χ. *Ψηφίσατε 'Εθνικὴν Παράταξις*, σ' έναν τοίχο κοντά στην Αθήνα στις εκλογές του 1981

ήταν σε διάφορες ποικιλίες της 'μικτής' γλώσσας, τα οικονομικά νέα, η διεθνής ειδησεογραφία και τα παρόμοια έκλιναν προς την καθαρεύουσα, οι σελίδες για τα αθλητικά χρησιμοποιούσαν μια πιο δημοτική νότα.

Η μικτή γλώσσα ήταν μακαρονική, ένα γνήσια εξωτερικό μίγμα στοιχείων που ανήκαν σε διάφορα συστήματα. Η ΚΝΕ είναι, ή σκοπεύει να είναι, μια μορφή ελληνικής γλώσσας συστηματικά δημοτικής στη δομή της, αλλά ικανής να χρησιμοποιεί στοιχεία του λεξιλογίου της καθαρεύουσας — και κάποτε της μορφολογίας και φωνολογίας της —για να αυξήσει το πεδίο εκφραστικότητάς της. Τί σημαίνει αυτό στην πράξη θα το δούμε. Στο μεταξύ θα είναι χρήσιμο να κοιτάξουμε μια ανάλυση της νεότερης ελληνικής γλώσσας που έκανε ο καθηγητής André Mirambel σ' ένα άρθρο που άφησε εποχή πριν από σαράντα πέντε χρόνια,[15] για να εφοδιαστούμε μ' ένα επίπεδο σύγκρισης. Ο Mirambel εισηγήθηκε ότι ούτε η καθαρεύουσα ούτε η δημοτική είχαν κάποια εσωτερική ενότητα. Γι' αυτόν η ελληνική γλώσσα ήταν 'ένα σύνολο γλωσσικών χρήσεων που κάποτε αντιτίθενται, κάποτε συνδυάζονται'. Παρά τη χιλιετή της εξωτερική συνοχή, υποστήριξε ότι η ελληνική γλώσσα είχε μικρή εσωτερική συνοχή. Ο Mirambel αναγνώρισε πέντε 'επίπεδα γλώσσας' που χρησιμοποιούνται στη σύγχρονη Ελλάδα:

(1) Η καθαρεύουσα, η επίσημη γλώσσα του κράτους, του στρατού και της διοίκησης. Αποφεύγει καθετί που δεν είναι 'γνήσια Ελληνικά' και καθιερωμένο από τα αρχαία γραπτά κείμενα. Αλλά έχει αλλάξει πολύ στον τελευταίο μισό αιώνα. Είναι πλούσια σε επίθετα και αφηρημένα ουσιαστικά, έχει μια τάση προς τις στερεότυπες φράσεις, χρησιμοποιεί μια περίτεχνη δομή προτάσεων με αρκετές βαθμίδες υπόταξης και σχηματίζει εύκολα τύπους μεταφραστικών δανείων για ξένους όρους. Απολαμβάνει ακόμα τη φήμη ότι αντιστοιχεί σ' ένα πιο υψηλό βαθμό παιδείας από ότι άλλοι γλωσσικοί τύποι. Κανείς δεν τη μιλά κανονικά ή με συνέπεια και υπάρχουν πολλές περιπτώσεις στις οποίες η χρήση της είναι αδύνατη, π.χ. και ο πιο ασυμβίβαστος καθαρευουσιάνος δεν θα ερωτοτροπούσε στην καθαρεύουσα. Παρουσιάζεται ωστόσο ως καθιέρωση των προνομίων και ως εγγύηση της εγκαθιδρυμένης τάξης.

[15] Mirambel (1931).

(2) Η *μικτή* μοιάζει δομικά με την καθαρεύουσα, αλλά αποφεύγει μερικούς από τους ακραίους αρχαϊσμούς της. Δέχεται απαραίτητους όρους από την ομιλούμενη γλώσσα χωρίς τροποποίηση της μορφής τους, κι έτσι παραθέτει ετερογενείς τύπους. Χρησιμοποιείται τόσο στο γράψιμο όσο και στην ομιλία, στη δεύτερη περίπτωση συχνά από εκείνους που προσπαθούν να μιλούν την καθαρεύουσα. Είναι η γλώσσα της επιστημονικής και τεχνικής γραφής, μεγάλου μέρους της δημοσιογραφίας και των πολιτικών λόγων.[16]

(3) Η *καθομιλουμένη*, εξάλλου, είναι δημοτική που συμπληρώνεται σε μεγάλο βαθμό από στοιχεία της λόγιας παράδοσης. Δέχεται τους πιο πολλούς από τους τύπους και τις λέξεις της ομιλουμένης, απορρίπτοντας μόνο μερικούς νεολογισμούς. Κι' αυτή, επίσης, έχει πλάι πλάι ετερογενείς τύπους. Έτσι χρησιμοποιεί τους τύπους της ομιλουμένης *ἡ βρύση, τῆς βρύσης, ἡ νεότητα, τῆς νεότητας,* αλλά στους τεχνικούς ή αφηρημένους όρους διατηρεί την καθαρευουσιάνικη μορφολογία, έτσι: *ἡ ἀναγέννησις, τῆς ἀναγεννήσεως, ἡ ἐθνικότης, τῆς ἐθνικότητος.* Λέει *ἑστία* μάλλον παρά *τζάκι*, επειδή ο δεύτερος όρος έχει έναν 'αγροτικό' τόνο. Λέει *ἅλας* στη χημική σημασία της λέξης, αλλά *ἁλάτι* στη μαγειρική.[17] Γενικά λέξεις και στερεότυπες φράσεις από τη λόγια γλώσσα υιοθετούνται ελεύθερα χωρίς μορφολογική αλλαγή. Είναι η γλώσσα της μέσης αστικής τάξης και της αθηναϊκής κοινωνίας, με πλατιά ποικιλία χρήσεων στον προφορικό λόγο και αυξανόμενη χρήση στη δημοσιογραφία. Είναι το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης ανάμεσα στα ζωντανά και τα λόγια στοιχεία σε θέματα ενός ορισμένου μορφωτικού επιπέδου, που επιθυμούν να εκφραστούν χωρίς προσπάθεια, χωρίς να σκοτίζονται για την ομοιομορφία της γλωσσικής τους χρήσης.

(4) Η *δημοτική* είναι το αποτέλεσμα της φυσικής ανάπτυξης της ελληνικής γλώσσας μέσα στους αιώνες, η γλώσσα της οποίας η εξέλιξη υπήρξε το κύριο θέμα αυτού του βιβλίου. Τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η ενοποίηση της κλίσης των ονομάτων, η πληθώρα συνθέτων, που σχηματίζονται ελεύθερα,

[16] Η Βουλή μέχρι τη διάλυσή της το 1967 χρησιμοποιούσε στις εργασίες της την καθαρεύουσα. Οι λίγες παρεμβάσεις στη δημοτική που έγιναν από τον στρατηγό Σαράφη, τον πρώην αρχηγό της αντίστασης, λέγεται ότι ηλέκτρισαν την ατμόσφαιρα.

[17] Ο αυστηρός καθαρευουσιάνος του 19ου αι. μπορεί να είχε χρησιμοποιήσει τον αττικό τύπο *ἅλς* και με τις δύο σημασίες.

μια ποικιλία νέων ονοματικών και επιθετικών καταλήξεων, αλλά μόνο λιγοστές ρηματικές καταλήξεις που κληρονομήθηκαν (κυρίως λόγω της ανάγκης ύπαρξης δύο θεμάτων για κάθε ρήμα της ελληνικής), πολλά δάνεια, που συχνά συμπεριφέρονται ως άκλιτα, μια αμετάβλητη αναφορική αντωνυμία *που*, πολλοί νέοι σύνθετοι σύνδεσμοι υπόταξης και μια ισορροπία μεταξύ συνθετικής και αναλυτικής δομής. Είναι η γλώσσα της μάζας του λαού και όλων όσων επιζητούν τη φυσική ομιλία. Είναι επίσης η γλώσσα σχεδόν κάθε δημιουργικής γραφής και βρίσκει αυξανόμενη χρήση στην αφηρημένη και τεχνική γραφή, αν και στην τελευταία αυτή χρήση έχει την τάση να αποκτά τον ελαφρά μακαρονικό χαρακτήρα της *καθομιλουμένης*.

(5) Η *μαλλιαρή*. Είναι μειωτικός όρος που χρησιμοποιείται από καθαρολόγους για να περιγράψουν μια συστηματοποίηση της δημοτικής από γραμματικούς, που κάνουν την προσπάθεια να επιλέξουν μεταξύ των πολλών εναλλακτικών τύπων που υπάρχουν στη δημοτική. Προσπαθεί να δώσει πρόσθετη ακρίβεια και σαφήνεια στη συχνά κάπως αόριστη δημοτική και συχνά συνηγορεί για μια μεταρρυθμισμένη ορθογραφία, μάλλον σύμφωνα με φωνητικές παρά με ιστορικές αρχές. Αυτή δεν αποτελεί για κανένα τη μητρική του γλώσσα και οι γραμματικές της είναι πιο πολύ κανονιστικές παρά περιγραφικές.

Η ανάλυση του Mirambel, που έγινε πριν από μιάμισι γενιά, ισχύει μόνο μερικά σήμερα.[18] Η πέμπτη κατηγορία του δεν είναι πραγματικά μια κατάσταση της γλώσσας παράλληλη με τις άλλες, αλλά πιο πολύ ένα ιδεώδες, που μάλιστα λίγο πολύ επιδιώκεται σήμερα. Και από τις άλλες κατηγορίες, οι (1) και (2) είναι παραλλαγές της καθαρεύουσας, οι (3) και (4) παραλλαγές της δημοτικής. Μπορεί να διστάζει κανείς να κατατάξει ένα δείγμα κειμένου στις (1) ή (2), ή στις (3) ή (4). Αλλά δεν μπορεί κανείς να διαβάσει δύο σειρές χωρίς να δει αν είναι μια ποικιλία της δημοτικής ή της καθαρεύουσας.

Οι αλλαγές που γίνονται μπροστά στα μάτια μας είναι οι πιο δύσκολες να αποκαλυφθούν. Οι επόμενες σημειώσεις για τις τάσεις της ελληνικής γλώσσας στα τελευταία τριάντα χρόνια δεν έχουν την αξίωση να είναι εξαντλητικές. Η γλώσσα περνά ίσως σήμερα από μια φάση αλλαγής και δεν έχει ακόμα σταθερο-

[18] Για τις εξελίξεις από την εποχή της ανάλυσης του Mirambel πβ. Triantaphyllides (1949)· Blanken (1956)· Householder (1962)· Μεσεβρινός (1974)· Παπαδάτος (1976)· Σχινάς (1977)· Warburton (1980)· Browning (1982).

ποιηθεί. Ο ρόλος της καθαρεύουσας του Mirambel μειώνεται γρήγορα σε σημείο εξαφάνισης. Η παθητική ικανότητα κατανόησής της είναι γενική και είναι ακόμα ουσιαστική για όσους επιθυμούν να διαβάσουν παλιότερα κείμενα. Ακόμα και σήμερα τα νομικά συμφωνητικά και τα παρόμοια έγγραφα συχνά εκφράζονται σε μια καθαρεύουσα φορτωμένη με στερεότυπες εκφράσεις, η οποία αναμφίβολα βοηθάει στην ενδυνάμωση της μυστικότητας του νόμου. Αλλά λίγες ευκαιρίες υπάρχουν για την προφορική χρήση της καθαρεύουσας. Ομιλίες, αγορεύσεις, δελτία ειδήσεων του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, επίσημες ανακοινώσεις — μέχρι πρόσφατα προστατευμένη περιοχή της καθαρεύουσας — τώρα γίνονται πάντοτε στην ΚΝΕ. Η μικτή γλώσσα του Mirambel εξακολουθεί να μιλιέται και να γράφεται, αλλά η χρήση της μειώνεται. Υπάρχει η τάση να χρησιμοποιείται από τους όχι τόσο καλά μορφωμένους στις επίσημες ευκαιρίες κι ανθεί στον υπο-λογοτεχνικό κόσμο των τεχνικών εγχειριδίων. Η τρίτη και τέταρτη κατηγορία του Mirambel θεωρούνται καλύτερα ως διαφορετικά χρηστικά επίπεδα της ΚΝΕ, που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα. Η δομή της είναι σταθερά δημοτική. Στοιχεία λεξιλογικά υιοθετούνται εύκολα από την καθαρεύουσα για διάφορους σκοπούς. Μπορεί να είναι τεχνικοί όροι, ιδιαίτερα οι αναρίθμητοι διεθνείς νεολογισμοί του νεότερου κόσμου, για τους οποίους μπορεί να μην υπάρχει εύκολα διαθέσιμο ισοδύναμο στη δημοτική. Αλλά τα στοιχία αυτά μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν από έναν ομιλητή είτε σκόπιμα ή ασυνείδητα για να αποστασιοποιηθεί συναισθηματικά από το θέμα που συζητά, να το υποτιμήσει μειώνοντας τη σημασία του, να ελαττώσει το βαθμό της προσωπικής του εμπλοκής με το συνομιλητή του, να αποκρύψει το γεγονός ότι στην πραγματικότητα δεν έχει τίποτα να πει, ως ένδειξη ότι είναι νευρικός και δεν γνωρίζει καθόλου πού βρίσκεται έναντι του συνομιλητή του, κλπ. κλπ. Οι τρόποι με τους οποίους καθαρευουσιάνικα στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν είναι λεπτοί και πολλά πράγματα πιθανότατα να εξαρτώνται από τον τόνο της φωνής, την έκφραση του προσώπου και από εξωγλωσσικές περιστάσεις.[19] Πάρα πολλές λέξεις, επίσης, που η καταγωγή τους είναι

[19] Πβ. τη διεισδυτική ανάλυση στον Σετάτο (1973), στην οποία βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος αυτή η παράγραφος. Ο Hokwerda (1980) εξετάζει τη χρήση στοιχείων της καθαρεύουσας στην ποίηση του Κ.Γ. Καρυωτάκη (1896-1928).

από την καθαρεύουσα, έχουν προ πολλού γίνει αναπόσπαστο μέρος του λεξιλογίου της δημοτικής.

Το αν μια λέξη της καθαρεύουσας έχει προσαρμοστεί στη φωνολογία και τη μορφολογία της δημοτικής όταν χρησιμοποιείται στην ΚΝΕ, εξαρτάται τόσο από αντικειμενικούς όσο και από υποκειμενικούς παράγοντες. Ένας πολύ τεχνικός όρος, που χρησιμοποιείται μόνο σε περιορισμένα συμφραζόμενα, είναι πιθανότερο να διατηρήσει την καθαρευουσιάνικη φωνολογία και μορφολογία από μια λέξη γενικότερης χρήσης. Μια σημασιολογική διάκριση μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα στον τύπο της καθαρεύουσας και της δημοτικής, π.χ. *δουλεία - δουλειά, ακριβώς - ακριβά*. Μια φράση ή μια στερεότυπη έκφραση κατά πάσα πιθανότητα θα κρατήσει τη φωνολογία και τη μορφολογία της καθαρεύουσας αντίθετα με μια απλή λέξη. Ταυτόχρονα η πρόθεση του ομιλητή μπορεί να είναι καθοριστική για το ποιον τύπο χρησιμοποιεί. Μια λέξη που διατηρεί το καθαρευουσιάνικο σχήμα της βρίσκεται, κατά κάποιο τρόπο, μέσα σε εισαγωγικά. Ο ακροατής ή αναγνώστης κατευθύνεται να προσέξει ιδιαίτερα τη λέξη και την απόχρωση που εκφράζει.

Είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι η ΚΝΕ, αντίθετα με πολλά παραδείγματα της 'μικτής' γλώσσας του Mirambel, δεν σχηματίζει — εκτός από παραθέματα — προτάσεις ή μακρές σειρές σύμφωνα με τη δομή της καθαρεύουσας. Δεν υπάρχουν κλιτές μετοχές, ούτε φράσεις που ουσιαστικοποιούνται από το οριστικό άρθρο, κλπ. Τα δάνεια είναι ατομικά — απλές λέξεις και στερεότυπες εκφράσεις ή λογότυποι — και βρίσκονται μέσα σε προτάσεις, η δομή των οποίων ουσιαστικά είναι η ίδια με της δημοτικής.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνδυάζονται για να κάνουν τη σημερινή ελληνική γλώσσα αξιοσημείωτα ευλύγιστη και εκφραστική. Ο απρόσεκτος ομιλητής ή συγγραφέας θα κάνει κακή χρήση των πόρων της· και δεν λείπει το κακό γράψιμο και η χαλαρή και μαλλιαρή έκφραση σήμερα στην Ελλάδα. Αλλά ο ομιλητής ή ο συγγραφέας με αισθητήριο για τη γλώσσα μπορεί να κάνει πλήρη χρήση της λεπτής κλίμακας χρηστικών επιπέδων που του παρέχει.

Οι νέες ιδέες εκφράζονται είτε με μεταφραστικά ή με απλά δάνεια. Γενικά η καθαρεύουσα χρησιμοποιεί μεταφραστικά δάνεια, η δημοτική δάνεια, αλλά στην πράξη υπάρχουν πολλές

πολυπλοκότητες. Παραδείγματα μεταφραστικών δανείων στην καθαρεύουσα είναι: *πόλεμος αστραπής* 'Blitzkrieg', *απομαγνητίζω* 'to degauss', *παρεμβατισμός* 'interventionism', *στρουθοκαμηλισμός* 'ostrich policy', *αεριωθούμενον αεροπλάνον* 'jet aircraft', *διαστημόπλοιον* 'space-ship'. Οποιαδήποτε από αυτά μπορούν να υιοθετηθούν και τελικά να γίνουν μέρος της ΚΝΕ. Τα δάνεια στη δημοτική είτε χρησιμοποιούνται ως άκλιτα ουσιαστικά, ή προσαρμόζονται στην ελληνική μορφολογία. Παραδείγματα των πρώτων είναι *αμπραϊάζ, αμορτισέρ, μπαρ, μις* 'βασίλισσα ομορφιάς'. Παραδείγματα των δεύτερων είναι *στοπάρω, στοπάρισμα, φρενάρω, φρενάρισμα, μιζεμπλιζάρω, μιζεμπλιζάρισμα* 'φορμάρισμα μαλλιών'. Σημειώνεται πόσο συχνή είναι η κατάληξη *-άρω* και το παράγωγό της *-άρισμα* σ' αυτά τα πρόσφατα δάνεια. Υπάρχει μια τάση τα δάνεια να περνούν από την πρώτη στη δεύτερη κατηγορία όταν βρίσκονται σε συχνή χρήση. Στα τεχνικά εγχειρίδια συναντά κανείς συχνά την προσπάθεια εξεύρευσης ισοδυνάμων για τα ξένα δάνεια από την καθαρεύουσα, αλλά οι λέξεις αυτές σπάνια μπαίνουν σε γενική χρήση. Έτσι στο *ασανσέρ* της δημοτικής αντιστοιχεί το *ανυψωτής, ανελκυστήρ* της καθαρεύουσας, αλλά σπάνια χρησιμοποιούνται στην ομιλία. Η συσκευή που ανακατεύει το τσιμέντο είναι η *μπετονιέρα*, ένα δάνειο που προσαρμόστηκε στην ελληνική μορφολογία· σε τεχνικά εγχειρίδια, αλλά δύσκολα οπουδήποτε αλλού, μπορεί κανείς να βρει *ὁ μαλακτήρ*. Οι πετυχημένοι νεολογισμοί είναι εκείνοι της δημοτικής, ή οι όροι της καθαρεύουσας που υιοθετήθηκαν από τη δημοτική. Οι παράγοντες που καθορίζουν την επιτυχία ή αποτυχία τους συχνά είναι εξωγλωσσικοί. Έτσι αν και ο *υπαρξισμός* έχει αντικαταστήσει τον *εξιστενσιαλισμό* που ακουγόταν συχνά μετά τον πόλεμο, ο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όρος *κοινωνισμός* έχει εκδιωχθεί από τον *σοσιαλισμό*. Με μια πλούσια πηγή νεολογισμών μας προμηθεύουν οι τεχνικοί όροι διεθνούς κυκλοφορίας οι οποίοι σχηματίζονται από ελληνικές ρίζες, που υιοθετούνται εύκολα από τα Ελληνικά. Ένα προφανές παράδειγμα είναι ο *κοσμοναύτης*. Αλλά για να γίνουν αποδεκτές στα Ελληνικά, οι λέξεις αυτές πρέπει να σχηματίζονται σύμφωνα με τους ελληνικούς κανόνες παραγωγής και σύνθεσης. Ο διεθνής όρος είναι 'telegram' αλλά τα Ελληνικά λένε *τηλεγράφημα*, το κανονικό παράγωγο από το *τηλεγραφώ*. Κάποτε υπάρχει μια περίπλοκη ποικιλία από διαθέσιμα συνώνυμα. Έτσι το μέρος στάθμευσης για ένα αυτοκίνητο, μπορεί να είναι η *στάθμευσις*, η *στάθμευση*, το *παρκάρισμα* και το *πάρκινγκ*.

Λέξεις που σχηματίζονται από ελληνικές ρίζες και που μπορούν να προσαρμοστούν στις μορφολογικές κατηγορίες της ελληνικής έχουν ένα δομικό γλωσσικό πλεονέκτημα έναντι των αδέξιων μορφολογικά και άκλιτων δανείων. Αυτό περισσότερο παρά οι όποιες καθαρευουσιάνικες προκαταλήψεις, έκαναν το *ποδόσφαιρο* να ξεπεράσει τα τελευταία χρόνια τη λέξη φουτμπώλ. Μπορεί κανείς να αναμένει ότι με τον καιρό πάρα πολλές από τις δάνειες λέξεις που μπήκαν στα Ελληνικά μέσω της τεχνολογικής έκρηξης της εποχής μας και δεν τροποποιήθηκαν, είτε θα προσαρμοστούν για να ταιριάξουν σ' ένα ελληνικό μορφολογικό σύστημα ή θα αντικατασταθούν από ένα μεταφραστικό δάνειο, που ίσως σχηματίστηκε πρώτα στην καθαρεύουσα.[20] Παρόλο που η καθαρεύουσα σιγά σιγά παύει να είναι ένα γλωσσικό επίπεδο και γίνεται ένα χρηστικό επίπεδο στο οποίο ένας ομιλητής ή συγγραφέας μπορεί να μετακινηθεί μέσα στην ΚΝΕ, διατηρεί ακόμα την ταυτότητά της και μπορεί να λειτουργεί ως ένα χρηστικό επίπεδο της ΚΝΕ μόνο με το να συνεχίζει να τη διατηρεί. Ο κατάλογος των διαγνωστικών χαρακτηριστικών της καθαρεύουσας και της δημοτικής που ακολουθεί θα επιτρέψει οποιοδήποτε παλιότερο δείγμα κειμένου να τοποθετηθεί μέσα στη μια ή την άλλη κατηγορία και θα βοηθήσει τον ομιλητή με ξένη μητρική γλώσσα να προσανατολιστεί μέσα στις αλλαγές του χρηστικού επιπέδου της ΚΝΕ.

ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ Κ ΚΑΙ Δ

Κ	*Δ*
(Α) *Φωνολογία και ορθογραφία*	
Παρουσία του τελικού *-ν* στην αιτιατική του ενικού, ουδέτερα σε *-ον*, πρώτο πληθυντικό πρόσωπο σε *-ομεν* κλπ.	Απουσία του τελικού *-ν*

[20] Mirambel (1961β).

κτ, πτ, χθ, φθ	*χτ, φτ*[21]
Μετακίνηση τόνου στα επίθετα π.χ. *νεωτέρα*	Καθορισμένος τονισμός στα επίθετα π.χ. *νεώτερη*

(Β) *Μορφολογία*[22]

εἰς τὸν κλπ. *ἀπὸ τὸν* κλπ.	*στόν* κλπ. *απ' τὸν* (δεν φαίνεται πάντοτε στο γραπτό λόγο)
Η γενική του πληθυντικού των εγκλιτικών: *των*	*τους*
Αρθρωτικό απαρέμφατο	Ρηματικό ουσιαστικό σε *-σιμο, -σίματος*
-όμεθα *-θην* *-θης* κλπ.	*-όμαστε* *-θηκα* *-θηκες*
Άτονη αύξηση	Αύξηση μόνο σε τονισμένη θέση

Στον παθητικό παρατατικό:

-όμην	*-όμεθα*	*-όμουν*	*-όμαστε*
-εσο	*-εσθε*	*-όσουν*	*-όσαστε*
-ετο	*-οντο*	*-όταν*	*-όνταν*

Ο Παρατατικός των συνηρημένων ρημάτων:

-ων	*-ουν*	*-ούσα*
-ας	*-εις*	*-ούσες*
-α	*-ει*	*-ούσε*
-ῶμεν	*-οῦμεν*	*-ούσαμε*
-ᾶτε	*-εῖτε*	*-ούσατε*
-ων	*-ουν*	*-ούσαν* ή (για τα *-άω) -αγα* κλπ.[23]

[21] Σχετικά με την τωρινή τους χρήση πβ. Warburton (1980).

[22] Για περιγραφικές μορφολογικές μελέτες του σύγχρονου ουσιαστικού και του ρήματος της δημοτικής πβ. Sotiropoulos (1972), Koutsoudas (1962).

[23] Παρά το γεγονός ότι αυτοί οι τύποι χρησιμοποιούνται λίγο στον γραπτό λόγο είναι αρκετά συχνά στον προφορικό (λόγο) και σε κάποιες περιοχές πολύ περισσότερο από άλλες.

Κλιτές μετοχές	Γερούνδιο σε *-οντας*

(Γ) *Παραγωγή*

-τήριος *-τέος*	*-ένιος* *-ούλης* *-ούτσικος* *-ὰκι* *-ὰδα*
-ως (επιρρήματα) *-δην* *-άδην* *-δόν* *-αδόν*	*-α*
Το τελικό φωνήεν προθέματος εκθλίβεται	Το τελικό φωνήεν προθέματος συχνά δεν εκθλίβεται[24]

(Δ) *Λεξιλόγιο*

Σύνθετα σε *εὐ-, δυσ-, τρισ-, ἰσο-, ἡμι-, παν-, φιλο-* κλπ. Λίγα παρατακτικά σύνθετα[25] και ιδιαίτερα καθόλου ρηματικά παρατακτικά σύνθετα	Παρατακτικά σύνθετα, που διαφέρουν από μερικά της βυζαντινής γλώσσας. Τη δημοτική χαρακτηρίζουν ιδίως τα ρηματικά παρατακτικά σύνθετα, π.χ. *ἀνοιγοκλείνω, τρωγοπίνω*
εἷς	*ἕνας*
μέγας	*μεγάλος*
ἰχθύς	*ψάρι*
πτηνόν	*πουλί*
κὺων	*σκύλος, σκυλί*
ὀστοῦν	*κόκκαλο*

[24] Για παράδειγμα στην καθαρεύουσα *κατέχω* και στη δημοτική *καταενοχλῶ*. Υπάρχει επίσης ένα επιπλέον χαρακτηριστικό ότι τα σύνθετα ρήματα στην καθαρεύουσα δεν μπορούν γενικά να σχηματιστούν κατά βούληση, ενώ στη δημοτική μπορούν. Πβ. Warburton (1970) 49-67.

[25] Παρατακτικό (Dvandva) σύνθετο, είναι ένα συνδετικό σύνθετο, στο οποίο κανένα στοιχείο δεν προσδιορίζει το άλλο: π.χ. *μαχαιροπήρουνο*, ενώ το *πιατοθήκη* είναι ένα προσδιοριστικό σύνθετο.

ὀφθαλμός	*μάτι*
ῥίς	*μύτη*
ἧπαρ	*συκώτι*
ἵσταμαι	*στέκομαι*
ὕδωρ	*νερό*
πῦρ	*φωτιά*
ἐρυθρός	*κόκκινος*
θερμός	*ζεστός*
ὄφις	*φίδι*
ἄνθος	*λουλούδι*
παγνύω	*παγώνω*
κόπτω	*κόβω*
πλησίον	*κοντά*
ὠθῶ	*σπρώχνω*
ῥίπτω	*ρίχνω*
ὀσφραίνομαι	*μυρίζομαι*
ἔτος, ἐνιαυτός	*χρόνος*
διότι	*γιατί*

7 *Οι νεοελληνικές διάλεκτοι*[1]

Η μελέτη των διαλέκτων της νέας ελληνικής γλώσσας τον 19ο αιώνα είχε να αντιμετωπίσει δύο δυσκολίες, μια από τις οποίες μερικά μόνο έχει ξεπεραστεί σήμερα. Η πρώτη ήταν η απουσία περιγραφικών εκθέσεων της ομιλίας των επί μέρους περιοχών. Πολλά έχουν γίνει στα πιο πρόσφατα χρόνια για να θεραπεύσουν το μειονέκτημα αυτό, αλλά και πολλά μένουν ακόμα να γίνουν. Δεν υπάρχει ακόμα γλωσσολογικός άτλας της Ελλάδας. Δεν υπάρχουν ακόμα περιγραφές των διαλέκτων πολλών περιοχών.[2] Και εκείνες που υπάρχουν συχνά βασίζονται σε απαρχαιομένες αρχές και λίγο λαμβάνουν υπόψη τους τη νεότερη επιστήμη της γλώσσας ή τις προόδους που έγιναν στη σπουδή των διαλέκτων άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, ιδιαίτερα εκείνων της ρωμανικής και της γερμανικής οικογένειας. Το άλλο μειονέκτημα του προηγουμένου έργου επί του εδάφους ήταν η τάση να θεωρούν τις διαλέκτους των νέων Ελληνικών ως τους άμεσους απογόνους των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής. Οι επιστήμονες της γενιάς του F.W.Mullach ζήτησαν να βρουν δωρισμούς και αιολισμούς στις μεσαιωνικές και νεοελληνικές διαλέκτους, ή πήγαιναν ακόμα πιο πίσω, αναζητώντας την αρχή μερικών χαρακτηριστικών τους στην αρχέγονη ινδοευρωπαϊκή. Έχουμε δει ότι οι αρχαίες διάλεκτοι είχαν σχεδόν αντικατασταθεί εντελώς στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους από την κοινή, την κοινή ελληνική που βασιζόταν στην αττική διάλεκτο. Και είναι σαφές ότι οι νεοελληνικές διάλεκτοι είναι όλες

[1] Η πιο πρόσφατη πραγματεία για τις νεοελληνικές διαλέκτους στο σύνολό τους είναι του Κοντοσόπουλου (1981). Αν και απευθύνεται περισσότερο στον μέσο αναγνώστη παρά στον γλωσσολόγο, περιέχει πολλές λεπτομερείς πληροφορίες τις οποίες συνέλεξε στη διάρκεια των πολλών ετών που ο συγγραφέας είναι εκδότης του *Ιστορικού Λεξικού* της Ακαδημίας Αθηνών. Πλήρεις βιβλιογραφίες διαλεκτικών μελετών δημοσιεύονται από καιρό σε καιρό στο *Λεξικογραφικόν Δελτίον* της Ακαδημίας.

[2] Ο Κοντοσόπουλος (1981) 131-2 σημειώνει τα κύρια κενά στη γνώση μας για τις νεοελληνικές διαλέκτους.